

Plastik Sanatlardaki Üretimlerde Ele Alınış Biçimiyle Göç Olgusu

Dr. Öğr. Üyesi Tansel Çeber

Makale Geliş Tarihi: 24.07.2018
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2018

Özet

Göç olgusu tarih boyunca toplumların oluşumunda ve kültürel değişimlerinde başat bir rol oynamıştır. Sanat ise hayata dair her türlü veriyi içinde barındıran ve yansıtan bir olgudur. Sanat her ne kadar öznel bir tavrın yansıması olsa da o öznel tavrın oluşmasında toplumsal oluşumların etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla, toplum içinde yaşayan ve toplum yapısından doğrudan etkilenen sanatçının üretimi de göçten etkilenen toplumun da yansıması olacaktır. Toplum ve kültür yapısının biçimlenmesinde önemli bir yeri olan göç olgusunun sanat üretimi üzerindeki etkisi, özellikle az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere göç eden sanatçıların çalışmalarında belirgindir. Göç konusunu ele alan sanatçıların çalışmalarında, yeni coğrafyalarda kimliksizleşme, kimlik çatışmaları, yer edinme çabası ve uyum sorunlarını ele aldıkları görülür. Bu bildiri, farklı kültürlerden göç etmiş sanatçılar ve onların göç konusunu ele alan plastik sanatlar alanındaki çalışmaları üzerine odaklanarak sanatçıların çalışmalarındaki göç sorununu örneklerle incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda Türk asıllı Alman sanatçı Nasan Tur, Afrikalı-Amerikalı sanatçılar Gleen Ligon ve Kara Walker, Azerbaycanlı sanatçı Faig Ahmed, Doğu-Batı çatışmasını ele alan Türk sanatçılar Halil Altındere ve Şener Özmen'in çalışmaları üzerinden göç olgusunun sanattaki yeri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Plastik Sanatlar, Göç, Göç Sorunları, Kimlik, Toplum.

THE CASE OF MIGRATION AS HANDLED IN THE PRODUCTION OF PLASTIC ARTS

Abstract

Migration has played a dominant role in the formation of societies and cultural exchanges throughout history. Art is a phenomenon that reflects and reflects all kinds of data about life. Although art may reflect a subjective attitude, the influence of social formations in the formation of that subjective attitude is an irrefutable truth. Therefore, the production of the artist living in society and directly influenced by society will also be reflected in the affected society. The impact of the phenomenon of migration on art production, which has an important role in shaping the structure of society and culture, is evident in the work of artists who migrate to developed countries, especially from underdeveloped countries. In the work of immigration artists, it is seen that in the new geographies they deal with the problems of identity loss, identity conflicts, struggle for space and adaptation problems. The purpose of this paper is to examine the problem of immigration in the works of artists by focusing on the studies on artists who have migrated from different cultures and the plastic arts that deal with them. In this context, Turkish-born German artist Nasan Tur, African-American artists Gleen Ligon and Kara Walker, Azerbaijani artist Faig Ahmed, Turkish artists Halil Altındere and Sener Ozmen who deal with the East-West conflict examine the place of immigration.

Keywords: Plastic Arts, Migration, Problems of Migration, Identity, Society.

Dr. Öğr. Üyesi Tansel Çeber, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Heykel Bölümü, Ankara.

E-posta: tanselceber@hotmail.com

Göç Olgusunun Sanatta Etkisi

Sanat yapısı gereği hayattan, hayattaki her türlü değişimden etkilenen bir olgudur; sanat eserini üreten kişi yani sanatçı toplum içinde yaşayan ve toplumdaki beslenerek gelişen ve değişen bireydir ve bu birey kendi yaşamını, içinde bulunduğu toplumun özelliklerini sanat üretimine yansıtır. Dolayısıyla hayattaki değişimler sanatçıya ve onun üretimi olan sanat eserine doğrudan yansır. Bu yüzden ki sanat eseri üretildiği zamanın sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve teknolojik değişimlerinin aynasıdır. Sanat eserinin üretildiği zaman içinde göç olgusu sanatçının hayatında bir yer edinmişse bu durum, sanatçının ürettiği eserde de ortaya çıkabilir.

Dünyanın birçok bölgesinde, özellikle de sömürü coğrafyalarında ve tarihin büyük savaşlarının gerçekleştiği coğrafyalarda, zorunlu göçler ve bu göçlerin etkileri hissedilmiştir. Göç eden insanlar genellikle yeni coğrafyalarında mevcut toplum tarafından kabul edilmekte zorlanırlar, göç alan toplumlarda göçmenler normal olmayan yabancılar olarak algılanırlar; "(...) toplum kendi normallliğini tanımlamak için normallığın karşısını, anormallığı kuruyor, onu aşağılıyor ve böylece kendi üstünlüğünü yaratıyor" (Çabuklu, 2006: 99). Böylelikle milliyetçilik duygusuyla ötekileştirilen göçmenler için uyum sorunu üzerine kabul edilmeme sorunu da ekleniyor. Devletler her ne kadar göçmenlerin kültürel, sosyal ve ekonomik entegrasyonu için çalışmalarda bulunsalar da bu girişimler daha çok göçmenleri kontrol altına alma, yönetme denemeleri olarak kalıyor (Harvey, 2013: 68). Sonuçta göç eden insanların mevcut toplum tarafından ötekileştirilmesi ve devletlerin onları kontrol altına alma çabası, bu insanların sorunlarını katlayarak artırır.

Plastik Sanat Üretimlerinde Göç Olgusu

Göç olgusunun izleri kendine verimli topraklar arayan ilk çağ insanlarının mağara resimlerinden başlayarak günümüz sanat üretimlerine kadar birçok farklı biçim ve anlatım tarzıyla sanatta kendini gösterir. Bu sanat çalışmalarında, göç olgusu, göçün insan hayatına getirdiği zorlukların ve değişimlerin yansımaları oldukça belirgindir. Sanat üretimlerinde göç ile ilgili ele alınan konular, genellikle birey ve toplulukların yeni coğrafyada yaşadıkları uyum ve kimlik sorunları, yabancılaşma, yer edinme ve kendini kabul ettirme çabaları, kültürün deformasyonu, mevcut toplum tarafından dışlanma ve bunların birey üzerindeki etkileri konularına odaklanmıştır. Bildiri kapsamında ele alınan sanatçılar göç olgusunun ve etkilerinin belirgin yaşandığı farklı coğrafyalardan seçilmiş kişilerdir.

Afrika kıtasından başlayan insan yolculuğunun dünyaya dağıldığı geçiş yollarından biri olan, tarih boyunca birçok kültürü barındıran ve barındır-

maya da devam eden Anadolu toprakları, göç olgusu açısından önemli bir coğrafyadır. İçinde bulunduğumuz coğrafya çevre coğrafyalardan göç aldığı kadar diğer coğrafyalara da göç veren bir konumdur. Bunun temel sebepleri ekonomik, politik ve sosyolojiktir. Türkiye'nin en çok göç verdiği ülke Almanya'dır. Almanya genellikle Doğu Avrupa ülkelerinden sağladığı iş gücünü II. Dünya Savaşı sonrası sağlayamaz ve bu açığı güney ülkelere sağlamayı hedefler. 30 Ekim 1961 tarihinde Almanya ile Türkiye arasında imzalanan "İş Gücü Alımı" anlaşması ile Almanya iş gücü açığını Türkiye ise işsizlik oranlarının azaltılmasını hedeflemiştir. 1961 senesinden sonra işçi göçü ve orada bulunan ailelerin genişlemesiyle Almanya'da olan Türk göçmen sayısı günümüzde üç milyon civarına ulaşmıştır (Erkayhan, 2008: 60). Türk kökenli ama Almanya'da doğmuş üçüncü nesil olarak adlandırılan Türk göçmenlerin genç kuşağı farklı meslek gruplarında iş bulmuş ve Almanya'yı memleket olarak benimsemişlerdir. Ancak gerek Alman milliyetçilerinin göçmenleri istememesi gerekse her ne kadar Almanya'da doğmuş olsalar da başka bir ülke topraklarında yaşamamın getirdiği yabancı olma duygusu bu göçmenlerin farklı uyum sorunları yaşamasına sebep olmuştur. Almanya'ya işçi göçünün yanı sıra 1970'li yıllarda sanatçı göçü de gerçekleşmiştir. Sanatçı göçü, Türkiye'nin sanatçıları yurt dışında sanat eğitimi aldırarak ve sonrasında Türkiye'ye dönerek sanat eğitimi vermeleri için gönderdiği burs imkanlarıyla gerçekleşmiştir. Bu burslarla birçok sanatçı Almanya'da eğitim görmüştür, ancak işçilerden farklı olarak sanatçılar Almanya'nın üst sınıfına entegre oldukları için uyum ve kimlik sorunlarını daha az yaşamışlardır.

Türkiye'de –Çoğu durumda- yüksek okul eğitimi alarak Almanya'ya sanat kurumlarında öğrenci olarak giden ve sonrasında sanat piyasasında aktif olan sanatçılar entelektüel bir çevreye dahil olmuşlar ve toplumun en alt tabakasında mücadele eden işçilerin Almanya'da çektikleri büyük zorlukları, topluma dahil olamama sorunlarını –en azından bu derece- yaşamamışlardır (Erkayhan, 2008: 62).

1972 yılında, henüz iki yaşındayken gazeteci olan babasının işi dolayısıyla Almanya'ya göçen bir ailenin kızı olan Anny Öztürk ve kardeşi Almanya'da doğan Sibel Öztürk sanatsal çalışmalarını birlikte üretirler. Tüm akrabalarının Türkiye'de olmaları sebebiyle Almanya'da yalnız olmaları çalışmalarında belirgin bir Türkiye özlemini içinde barındırır, dolayısıyla Almanya'da göçmen olmanın çeşitli kişisel, toplumsal yönleri ve Türkiye'ye olan bağlar konuları yapıtlarında yer edinmektedir. Çocukluk hatıraları ekseninde Türkiye anılarını, buradaki olayları ve çevreleri konu alan kardeşler, çalışmalarında göç, kimlik, mekan, farklı durumlarda insan ve gerçekliklerin çarpıtılmasını konu alırlar.

Öztürk kardeşler 2004 yılında gerçekleştirdikleri enstalasyon çalışmalarında çocukluk yıllarında arabayla yaptıkları Almanya-Türkiye yolculuklarını konu alırlar. Bu enstalasyonda kardeşler, uçakla yolculuğun yaygın olmadığı yıllarda, her Türk Almanya göçmeninin bildiği, yaklaşık üç gün süren bu araba yolculuğunun rotasını harita üzerine çizip yolculuklardan kalan fotoğrafları kullanmışlardır. Enstalasyonun diğer parçası ise o yıllara ait eski model bir Alman arabası ve arabanın üzerine koyulan bavul ve halıdır. Bu derme çatma taşıma hali Alman göçmenlerin yersiz yurtsuz, arada kalma durumuna gönderme yapmaktadır (Erkayhan, 2008: 344-346). (Görsel 1,2)

Görsel 1, 2. Anny ve Sibel Öztürk, *Direksiyonunu Arkasında/Behind the Wheel*, 2004, Enstalasyon.

Çalışmalarında Türklerin Almanya'da yaşadığı sorunları, kimlik arayışını, yabancılaşma ve kültür çatışmalarını ele alan bir diğer önemli sanatçı, işçi bir ailenin çocuğu olarak Almanya'da dünyaya gelen, üçüncü nesil Türk göçmen kuşağından olan sanatçı Nasan Tur'dur. İlk olarak Berlin'de yaptığı, ardından farklı ülkelerde tekrar ettiği performansında Tur, Almanya'da bulunan Türk göçmenlerin sokak duvarlarına sprej boya ile yazdıkları yazıları toplar ve bu yazıları sanat galerisinin duvarına tekrar yazar. Galeri duvarında kırmızı sprej boyayla duvar yazılarını üst üste gelecek şekilde yazan Tur'un performansında, yazılar üst üste bindiği için bir süre sonra yazılar okunmamaya başlar ve sonunda duvarda hiçbir yazının okunmadığı anlamsız bir kırmızı dikdörtgen biçim kalır. Burada Tur, Almanya'da yaşayan Türk halkının Alman toplumu içinde yer edinme çabasını, kamusal alanlara yazılan duvar yazılarında aramış ve bu çabanın kültürel çatışmalar sebebiyle anlamsızlaştığını performans sonucunda ortaya çıkan anlamsız kırmızı dikdörtgen biçim ile vermeye çalışmıştır. (Görsel 3)¹

Görsel 3. Nasan Tur, *Berlin Söylüyor/Berlin Says*, 2009. Performans.

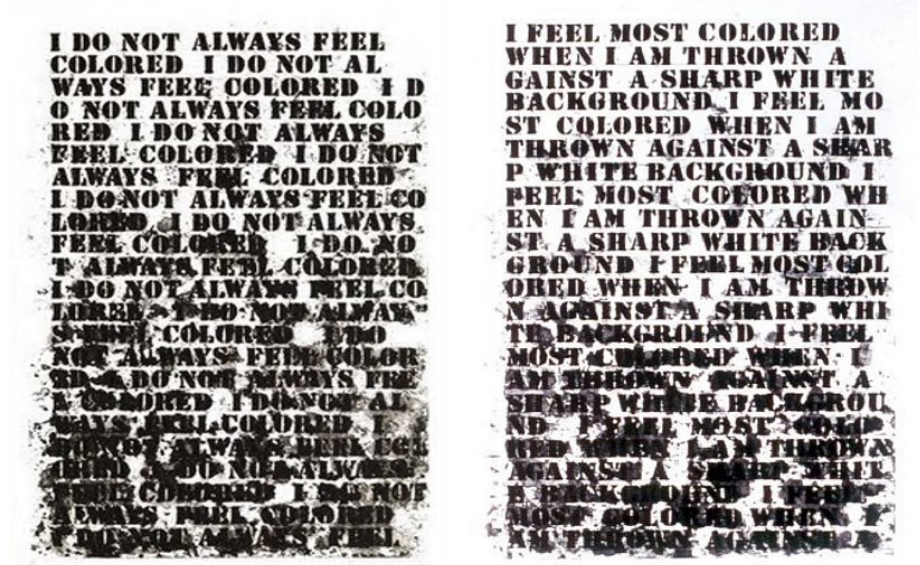
Çalışmalarında yazıyı kullanarak göçün getirdiği kimlik ve kabul edilmeme sorunu üzerine çalışan bir diğer sanatçı Afro-Amerikalı Gleen Ligon'dur. Ligon'un Amerika'ya göçü ise Nassan Tur'dan farklı olarak zorunlu bir göçtür. 1492 yılında Amerika kıtasının keşfi ile birlikte kıtaya yerleşip söz hakkı edinen İngiltere, Fransa ve İspanya devletleri 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar Afrika kıtasının birçok yerini sömürgeleştirmiş ve Afrika'dan aldıkları siyahi insanları Amerika'da köleleştirerek kullanmışlardır. 1619

¹ Tur, Nasan. www.nasantur.com adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.

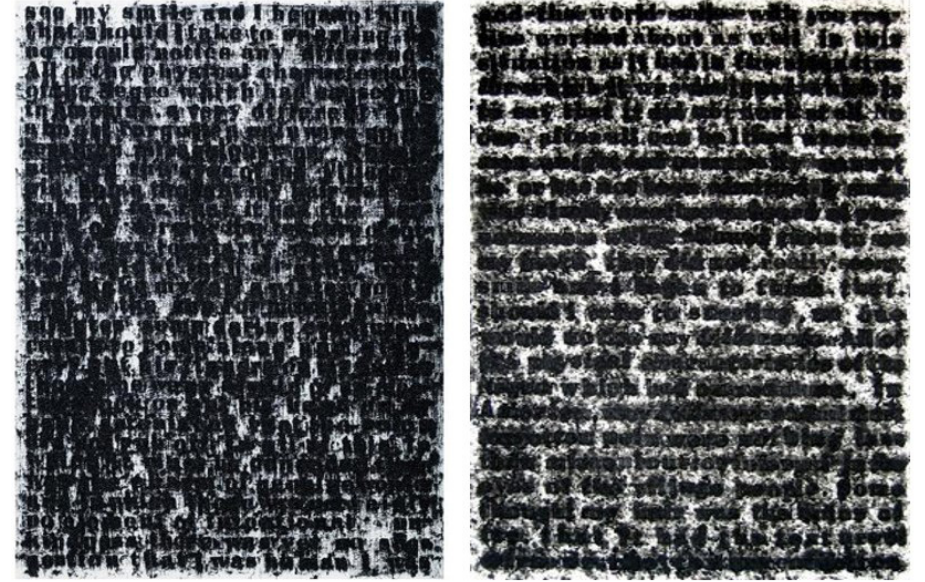
yılında getirilen ilk siyahi köleler 1861 yılında özgürlüklerini, 1868 yılında da vatandaşlık haklarını alabilmiştir. Ancak siyahilerin Amerika'da beyazlarla aynı haklara sahip olmadığı ve eşit muamele görmedikleri çeşitli olaylarla günümüze kadar belgelenmiştir (Erkayhan, 2008: 10).

Ligon'ın ailesi de köleleştirilerek Amerika'ya getirilen siyahilerdendir. Ligon her ne kadar 1960 yılında özgür bir Amerika vatandaşı olarak doğmuş olsa da Amerika'da siyahi olmanın zorluklarını yaşamıştır. Ligon Amerika'da 'Amerika'nın kabul etmediği ya da edemediği' bir siyahi olarak doğmanın zorluklarını ve yaşadıklarını defterlere yazarak günlükler tutmuş ve sanatsal çalışmalarında bu yazılarından yararlanmıştır.

Çalışmalarında Nasan Tur'a benzer bir şekilde yazıları üst üste bindirerek okunabilirliğini bozan Ligon, genellikle beyaz galeri duvarı ya da beyaz renkte bir fon kullanır. Ligon için kullandığı bu beyaz zemin beyaz ırka ait Amerika kıtasını, beyaz zemin üzerine uyguladığı siyah renkte yazılar ise siyahileri temsil etmektedir. Günlüklerinden aldığı yazıları üst üste yazarak okunmasını bozan Ligon için Amerika'daki siyahilerin durumu aynen beyaz zemin üzerindeki siyah harflerde olduğu gibi iç içe geçmiş, belirsiz, karmaşık ve karamsardır (Berwick, 2011: 120-131). (Görsel 4,5,6,7)

Görsel 4.5. Gleen Ligon, Benim Rengimde Olmak Nasıl Hissettiriyor/ How It Feels to Be Colored Me, 1989, Kağıt Üzeri Baskı

Görsel 6,7: Gleen Ligon, Benim Gibi Siyah/Black Like Me Serisinden, 1992, , Kağıt Üzeri Baskı

Amerika'da yaşayan siyahilerin kimlik ve kabul edilmeme sorunlarını ele alan bir diğer sanatçı da Kara Walker'dır. Walker da Ligon'a benzer bir şekilde beyaz Amerikalıların dünyası olarak gördüğü sanat galerisinin beyaz duvarlarını kullanır. Duvarlara yaptığı siyah figüratif lekelerde siyahi insanların beyaz insanların karşısındaki konumlarını, hor görülüp aşağılanmalarını, cinsel bir nesne olarak görülüp kullanılmalarını grafiksel bir tarzda resmeder. Yarattığı imgeler tarihi belgeler ve romanlardan alınan bilgilere dayanır, bu çalışmalar gerçek hayatta siyahilere karşı oluşan Amerika ırkçılığının tarihini betimler niteliktedir. İzleyici için rahatsızlık verici imgeler izleyiciyi ırk eşitsizliğinin kökenlerini ve Amerika'da yaşanan geniş sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri keşfetmeye davet eder.² (Görsel 8)

Azerbaycanlı sanatçı Faig Ahmed yaptığı çalışmalarında göçten kaynaklı etkileşim sonucunda oluşan Batı kültürünün kendi kültürü üzerinde yarattığı deformasyonu konu alır. Kendi kültürünün Azerbaycan el dokuma halısıyla temsilini sunan Faig, halının üzerinde gerçekleştirdiği oynamalarla deformasyonu gösterir. Bu çalışmalarda halılar aynen kültür üzerinde gerçekleşen deformasyon gibi bozulmalara uğratılmıştır. Faig çalışmalarını şöyle anlatır; "Desenler ve işlemler kültürler arası farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koyuyor. Onları okunabilir, anlaşılabilir kelimeler olarak

² Martinik, Elena. (27 Ağustos 2016). Who are the Biggest Contemporary Black Arstist?. Web: <https://www.widewalls.ch/black-artists/> adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.

görüyorum” der ve halının yapıldığı çağı temsil ettiğini söyler; “Halı, çağın sonucudur. 2500 yıl önce bile benzer desenler benzer teknikler vardı. Merkez ve sınırlar bildiğimiz her şeyin fikrini veren bir toplumsal yapıya benziyorlar.”³

Görsel 8: Kara Walker, Köpek Balıkları İçin Kurtçuk Zenci Halkı İçin Ayrıcalık / Group of Sharks A Concession to the Negro Populace, 2004, Yağlıboya Resim.

Faig 2014'te yaptığı “Akıcı/Liquid” adlı çalışmasında SSCB'nin yıkılışının Azerbaycan üzerinde yarattığı olumsuz etkileri anlatırken (Görsel 9), 2010'da yaptığı Geleneksel Pixel/Tradition Pixel çalışmasında günümüzde bilgisayar ekranındaki pixel kavramını halıların düğümleriyle eşleştirir. Halıların çağın koşullarını tarihsel bir süreç içerisinde gelecek kuşaklara aktardığı için bir tür iletişim aracı olduğunu söyler (Görsel 10).

Görsel 9: Faig Ahmed, Akışkan/Liquid, 2014, Halı Dokuma

³ İnternet: Cocozza, Paula. (13 Kasım 2016). Magic Carpets:the Art of Faig Ahmed's Melted nd Pixellated Rugs. Web: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2016/nov/13/magic-carpet-art-faig-ahmed-rugs-azerbaijan> adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.

Görsel 10: Faig Ahmed, Geleneksel Pixel/Tradition Pixel, 2010, Halı Dokuma

Göç bir ülkeden başka bir ülkeye gerçekleştiği gibi ülke içinde de gerçekleşebilmektedir. Söz konusu, içinde birçok kültür ve farklılıklar barındıran Türkiye olduğunda göç ve göçün getirdiği olumlu ve olumsuz birçok etkiden bahsedilebilir. 20. yüzyıl ortalarında Türkiye’de sanayinin artmasıyla başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere metropol şehirler oluşur ve tarım hayvancılıkla geçinen halkın önemli bir bölümü sanayi üretiminin getirdiği maddi kazançtan pay edinebilmek için bu metropollere göçer. Ülkenin batısına göre ekonomik olarak geri olan Doğu illerinden metropollere göç, sanayi üretiminde istihdam sağlar ve ülke kalkınmasının ilerlemesinde önemli bir rolü olur. Ancak kültürel, sosyolojik ve politik olarak oldukça farklı olan Doğu-Batı ilişkisi bağlamında, doğudan metropollere göç eden insanlar süreç içerisinde ciddi kimlik ve uyum sorunları yaşar. Bu sorunlar üzerine çalışmalar veren sanatçılardan Halil Altındere ve Şener Özmen Doğu-Batı çatışmasını ele alır.

1971 yılında Mardin’de doğan Halil Altındere İstanbul’da yaşamakta ve çalışmaktadır. Kültürel kimlik, kimlik çatışması, ulus, devlet, milliyetçilik, şovenizm ve otoriter yapı eleştirisi yapan çalışmaları aynı zamanda sanatın ne olduğunu sorgulatmaktadır. Genellikle kamusal alanda üretim yapan sanatçı, komik denilebilecek ama aynı zamanda ironik ve kavramsal çalışmalar üretir. Altındere’nin en bilinen çalışmalarından olan “Tabularla Dans” üzerinde oynanma yapılması, değiştirilmesi veya deforme edilmesi yasak olan, üzerinde nereli olduğundan dini inancına kadar kişiyi tanımlayan

nüfus cüzdanı üzerine bir çalışmadır. Bu çalışmada Altındere kendisinin 6 adet büyütülmüş nüfus cüzdanı kopyasını yan yana sıralamış ve üzerlerindeki vesikalik fotoğrafları değiştirmiştir. Sanatçı sosyal, kültürel ve politik kodları manipüle eden, devletin resmi belgesini yeniden tanımlayan ve tartışmaya açarken “ben devlete göre kimim, kim olmalıyım” sorusunu sorar. Mardin’de doğan olma kimliği ile İstanbul’da yaşayan ve üreten bir sanatçı olarak Altındere, Doğu-Batı ilişkisini ve Doğudan Batıya göçü devletin yaptığı tanımlama üzerinden sorgular (Görsel 11).

Görsel 11. Halil Altındere, Tabularla Dans/ Dans With the Taboos, 1997, Enstalasyon

Altındere 2016 yılında açtığı “Uzay Mülteci” adlı sergisinde ise günümüzde revaçta bir konu olan ve milyonlarca insanı etkileyen Suriye iç savaşı sonucu dünyanın farklı ülkelerine dağılan mültecileri konu alır. Sergide hiçbir ülkenin kabul etmediği/etmek istemediği mültecilerin nereye gidecekleri sorusunu sorar ve milliyetçilik kavramlarını alaycı bir dille eleştirir. Sergide bulunan çalışmalarından “Köfte Airlines” ta sanatçı İstanbul-Tekirdağ yolu üzerinde bulunan bir uçak restorandı kullanır. Sanatçı restorana çevrilmiş eski uçağın üstüne anlaştığı 45 mülteciyi çıkararak fotoğraflar. Nereye gittiği belli olmayan bir uçağın üzerinde, o şekilde yolculuk yapması mümkün olmayan mültecilerin görüntüsü izleyiciyi yersiz yurtsuz olan göçmenlerin sorunları üzerine düşündürür. (Görsel 12)

Görsel 12: Halil Altındere, Köfte Airlines, 2016, Fotomontaj

Sonuç

Göç sosyolojik, kültürel, ekonomik ve politik birçok alana olumu ve/veya olumsuz etki ettiği gibi hayattan beslenen sanat içinde de önemli bir yer tutar. Genellikle göçün etkilerinden doğrudan etkilenen sanatçıların ele aldığı konular göçün olumsuz yansımaları olan kimlik edinme, kimlik çatışmaları ve yeni coğrafyada kendini kabul ettirme çabaları olarak ortaya çıkar. Bu konular sanatçıların kendi sanat görüşleri ve üretme pratikleriyle farklı biçimlerde ele alınmış ve çalışılmıştır. Sanatçıların göçün getirdiği sorunları ele alışı, bu sorunların tespiti ve çözümleri konusunda önermeleri toplum önünde görünür duruma getirmekte ve çözüme katkı sağlamaktadır. Julia Kristeva bir yere yabancı olanın mekanla ilişkisini ait olmama üzerinden ele alır; yabancı “hiçbir yere, hiçbir zamana, hiçbir sevgiye ait değildir. Yabancıнын mekanı hareket halindeki bir tren, uçuşta bir uçak, durma imkanını yok eden bir geçiştir” (Kristeva, 1996: 14). Yukarıdaki örnek işlerde de görüldüğü gibi, göçü konu edilen sanat eserlerinde yolculuk, yersiz-yurtsuzluk dikkat çekici bir görsellik kazanmaktadır.

Kaynakça

Berwick, Carly. (2011). *Stranger in America*. New York: Burnet Editions.

Çabuklu, Yaşar. (2006). *Bedenin Farklı Halleri*. İstanbul: Kanat Kitap.

Erkayhan, Şafak. (2008). *1980 sonrası Almanya'da Türk Sanatçılar: Göç ve Kültürel Kimlik*. İstanbul: İTÜ Sosyal Bil. Ens. Der.

Harvey, David. (2013). *Asi Şehirler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Martinik, Elena. (27 Ağustos 2016). *Who are the Biggest Contemporary Black Arstist?*. Web: <https://www.widewalls.ch/black-artists/> adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.

Kristeva, Julia. (1996). *Yabancı için Tokkata ve Füg.* (Çev. İskender Savaşır). *Defter*, no 28. İstanbul: Nadir Kitap.

Sennett, Richard. (2010). *Kamusal İnsanın Çöküşü*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Cocozza, Paula. (13 Kasım 2016). *Magic Carpets:the Art of Faig Ahmed's Melted nd Pixellated Rugs*. Web: <https://www.theguardian.com/artanddesign/2016/nov/13/magic-carpet-art-faig-ahmed-rugs-azerbaijan> adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.

Tur, Nasan. www.nasantur.com adresinden 05.06.2017'de alınmıştır.